

СТАН БЕЛАРУСКАЙ АСВЕТЫ НА ПАЧАТКУ XIX СТ.

THE STATE OF THE BELARUSIAN EDUCATION IN THE EARLY NINETEENTH CENTURY.

Ю.І. Літвіноўская, кандыдат гістарычных навук, дацэнт
г. Мінск, БДУІР

Паказаны працэс складвання сістэмы народнай адукацыі ў заходніх губернях Расійскай імперыі пасля далучэння іх у канцы XVIII ст. З 1802 г. сістэма народнай адукацыі ў Расіі будуюцца пад кіраўніцтвам спецыяльнага міністэрства. Сістэма ўсё ў большай ступені набывае саслоўны характар. Вучэбным і адміністрацыйным цэнтрам адукацыі на беларускіх землях быў Віленскі ўніверсітэт.

Shows the process of folding the public education system in the Western provinces of the Russian Empire after joining them at the end of the XVIII century, From 1802, the system of education in Russia is being built under the leadership of the special Ministry. The system is increasingly becoming a class character. The educational and administrative center of education in the Belarusian lands was the University of Vilna.

Ключавыя словы: адукацыя, выхаванне, мова, выкладанне, школа, вучылішча, гімназія, універсітэт, Вільня, акруга, рэформа, імперыя, камісія, дзеці, навучэнцы.

Keywords: education, upbringing, language, teaching, school, school, gymnasium, University, Vilnius, district, reform, Empire, Commission, children, students.

На канец XVIII – першую палову XIX ст. прыпадае пачатковы этап новых, пасля раздзелаў Рэчы Паспалітай, узаемаадносін паміж культурамі Беларусі і Расіі. На пярэднім плане гэтых даволі складаных і неадназначных узаемаадносін апынуліся такія ўжо сфарміраваныя культурныя плыні, як шляхецкая культура Беларусі і руская дваранская імперская культура. Шмат у чым гэтыя культуры былі роўнавялікія, найперш на ўзроўню развіцця. Да XIX ст. яны прыйшлі значна адноўленымі бурнымі працэсамі еўрапеізацыі, узбагачаных ідэямі і ідэаламі эпохі Асветніцтва, аднак мелі розныкультурны вопыт, арыентацыі і традыцыі. І гэта, апошня, пазначалася на развіцці ўсіх сфер культурнага жыцця краю, асабліва народнай асветы.

Сеймам 1773-1775 гг. у Рэчы Паспалітай была заснавана Адукацыйная камісія – установа па кіраўніцтву народнай асветай. Гэта была першая падобнага рода установа ў Еўропе. Камісія ажыццявіла рэформу школ і ўніверсітэтаў у духу ідэй Асветніцтва. Правядзенню рэформы спрыяў роспуск ордэна езуітаў у 1773 г., школы і маемнасць якога былі перададзены Адукацыйнай камісіі. Вышэйшую ступень новай сістэмы адукацыі стварылі Ягелонскі ўніверсітэт у Кракаве і Галоўная школа ВКЛ у Вільне.

Сярэдняю ступень адукацыі складалі акруговыя і падакруговыя школы. Ніжэйшай павінны былі стаць парафіяльныя вучылішчы, адкрыццё якіх прадугледжвалася ў мястэчках і гарадах. Агульнае кіраўніцтва справай асветы забіралася з рук духавенства. Школа набывала свецкую накіраванасць [1, с. 62-63].

Рэгіёны Беларусі ўваходзілі да складу Расійскай імперыі паступова па меры падзела Рэчы Паспалітай і канчаткова ў 1795 годзе. У выніку ў канцы XVIII ст. на Беларусі дзейнічалі розныя тыпы школ: у цэнтры і на захадзе – школы былой Адукацыйнай камісіі Рэчы Паспалітай, на ўсходзе – галоўныя і малыя народныя вучылішчы, заснаваныя паводле расійскага статута 1786 г. Гэта былі свецкія школы. Акрамя іх існавалі манастырскія, уніяцкія і каталіцкія навучальныя ўстановы, у тым ліку езуіцкія.

Да пачатку XIX ст. на Беларусі склалася даволі забытаная сетка навучальных устаноў, пазбаўленых адзінага кіраўніцтва і не звязаных паміж сабой. Дыяпазон разнастайных навучальных сістэм дазваляў пры жаданні і магчымасцях атрымаць адукацыю, адпаведную ўзроўню ведаў XVI, XVII ці XVIII ст. на польскай, рускай, яўрэйскай, французскай і нямецкай мовах. Напярэдадні школьнай рэформы 1803-1804гг. на Беларусі існавала каля 130 пачатковых, 33 сярэдніх і няпоўныя сярэднія школы, значная колькасць яўрэйскіх рэлігійных школ, каля 40 школ розных каталіцкіх ордэнаў. Агульная колькасць навучэнцаў у канцы XVIII ст. ва ўсіх школах (за выключэннем яўрэйскіх) не перавышала 4 тыс. чалавек. Школьная адукацыя была даступна дзецям шляхты, духавенства, заможных гараджан [2, с. 206].

Народныя школы былі створаны ў Расіі па ўзору прускіх і аўстрыйскіх школ і працавалі пад кіраўніцтвам зацверджанай у 1782 г. імператрыцай Кацярынаю II Камісіі па ўсталяванню народных школ. Яны ствараліся на абшарах усей імперыі. У губернскіх цэнтрах – галоўныя чатырохкласныя, у павятовых – малыя – двухкласныя. На Беларусі галоўныя былі адкрыты ў Магілёве і Віцебску, малыя – Полацку, Оршы, Чавусах, Мсціславе, Копылі, Чэрыкаве, Веліжы і Невелі. Народныя школы адчынілі дзверы для прадстаўнікоў усіх саслоўяў практыкавалі сумеснае навучанне хлопчыкаў і дзяўчынак. На ўсходзе Беларусі яны ствараліся як альтэрнатыва мясцовым традыцыйным прыкляштарным калегіўмам. Навучэнне ў іх было бясплатным. Рускія настаўнікі гэтых школ у большасці былі добра падрыхтаваныя прафесійна і вызначаліся шчырай прыхільнасцю справе пашырэння асветы і ідэалаў Асветніцтва [3, с.138].

Народныя вучылішчы былі даступнымі для ўсіх слаёў гарадскога насельніцтва. У іх у гэты час вучылася звыш 400 дзяцей дваран мяшчан, сялян жывых у гарадах, а іх было 10,9%. Дзяўчынкі складалі 11% ад усіх навучэнцаў [4, с.170].

У пачатку XIX ст. у Расіі была праведзена рэформа ў галіне адукацыі. У 1802 г. упершыню ў яе гісторыі ствараецца Міністэрства народнай асветы. Еўрапейская частка краіны была падзелена на 6 навучальных акруг. На чале

кожнай з іх знаходзіліся назначаныя царом папачыцелі. Віцебская, Гродзенская, Магілёўская і Мінская губерні ўвайшлі ў склад Віленскай вучэбнай акругі, папачыцелем якой быў адзін з “малых сяброў” Аляксандра І буйны польскі магнат Адам Чартарыскі. У акругах цэнтам вучэбнага і адміністрацыйнага кіраўніцтва асветай быў універсітэт. Для Беларусі, Літвы і Правабярэжнай Украіны, якія знаходзіліся ў адной акрузе, такім цэнтрам быў Віленскі ўніверсітэт. Ён быў створаны ў 1803 г. на базе Галоўнай Віленскай школы (заснавана ў 1570 г. езуітамі як калегіўм).

У 1804 г. быў прыняты “Статут навучальных устаноў, падначаленных універсітэтам”. Утваралася новая сістэма адукацыі: універсітэт – гімназія – павятовыя вучылішчы – прыходскія вучылішчы. [5, с.507-508]. Агульным для ўсіх ступеняў адукацыі было тое, што ў іх, да рэскрыпту Мікалая І 1927 г., прымаліся вучні ўсіх саслоўяў. Такім чынам, прынамсі тэарэтычна, магчымасць атрымаць добрую адукацыю мелі ўсе саслоўі [4, с.171].

Гімназіі, павятовыя і прыходскія вучылішчы на беларускіх землях ствараліся, як правіла, на базе наяўных школ. Аднак у першай трэці XIX ст. было заснавана і нямала новых, галоўным чынам першапачатковых вучылішч, у тым ліку ланкастэрскіх – бясплатных школ для бедных, дзе навучанне вялося на вельмі папулярнай тады ў Еўропе сістэме англійскага педагога Дж. Ланкастэра. Яна аснована была на прынцыпах узаемнага навучання, якія прадугледжвалі навучанне дзяцей і дарослых больш падрыхтаванымі вучнямі пад кіраўніцтвам настаўніка. У 20-30-я гады XIX ст. у Беларусі працавала больш за 20 ланкастэрскіх школ [3, с.141].

Усталяваная ў Беларусі трохступенная сістэма народнай адукацыі прадугледжвала 7-гадовы тэрмін начання ў гімназіі; 4-гадовы у павятовых вучылішчах, 2-х гадовы – у прыходскіх.

Асноўнай мовай, на якой вялося выкладанне заставалася польская. Руская мова ў вучэбны план вучылішчаў уводзілася толькі ў тым выпадку, калі былі жадаючыя яе вывучаць [3, с. 508-509].

У цэлым сістэма навучання і выхавання была пранізана польскім патрыятычным духам.

Царскія ўлады пагаджаліся з гэтым дзеля паразумення з польскімі памешчыкамі. Існаванне беларускага этнаса, мовы і культуры не прызнавалася ні тымі, ні другімі. Беларуская мова не вывучалася і навучанне на ёй не дапускалася нават у пачатковай школе.

Што датычыцца навучальных праграм, то гімназіі спачатку мелі рэальны накірунак. Выкладаліся фізіка, матэматыка, пачатковыя асновы тэхналогіі і камерцыйных навук, філасофія, гісторыя, геаграфія, статыстыка, польская, руская, лацінская, французская і нямецкая мовы. Пасля 1828 г. – Закон Божы, царкоўная гісторыя, логіка, геаметрыя і інш.

Асноўнае месца ў вучэбных планах 4-гадовых вучылішчаў было адведзена вывучэнню мовы і літаратуры (польскай, лацінскай, французскай і нямецкай). Прыблізна $\frac{1}{4}$ усяго часу адводзілася на вывучэнне фізіка-матэматычных навук. У вучылішчах выкладалі таксама гісторыю, геаграфію, логіку і права. Неабходна адмеціць таксама адну вельмі істотную акалічнасць – пераемнасць вучэбных планаў гімназій, павятовых і прыходскіх вучылішчаў.

З цягам часу стаў усе больш выразна праяўляцца саслоўны характар новай рэформы асветы. Ён ярка адчуваўся ў выдадзеным у 1807 г. “Статуце для прыходскіх вучылішчаў”. Статут прадугледжваў стварэнне некалькі тыпаў прыходскіх школ. Для дзяцей дваранства і рамеснікаў трэба было заснаваць мужчынскія і жаночыя 2-класныя вучылішчы. Але, калі ў школе вучыліся дзеці “бедных рамеснікаў”, тэрмін навучання для іх скарачалі на 6 месяцаў, таму што яны, як адзначалася ў статуце, абавязаны “падзяліць працу бацькоў”. Праграма прыходскіх вучылішчаў для дзяцей дваран і рамеснікаў побач з агульнаадукацыйнымі прадметамі прадугледжвала азнаямленне іх з некаторымі відамі рамёстваў. Шмат увагі падавалася рэлігійна-маральнаму выхаванню.

Для сялянскіх дзяцей было рэкамендавана адкрыць толькі аднакласныя вучылішчы. Агульнаадукацыйная падрыхтоўка ў іх не прадугледжвалася. Дзяцей сялян трэба было навучаць “перасаджванню і прышчэпленню дрэў, рабіць

добрыя земляробчыя прылады ... і хатняй гаспадарцы, а таксама застаўляць іх “завучваць на памяць духоўныя песні пра хатніх дабрачынцаў і адчуваць агіду ды заганы”. Чытанне, пісьмо, лічэнне – гэта навукі, якія на думку складальнікаў статуту “не ўласцівы для сялянскіх дзяцей”. Статут не рэкамендаваў адцягваць дзяцей прыгонных школьнымі заняткамі ад работы на памешчыка [5, с. 511].

Вучэбным і адміністрацыйным цэнтрам адукацыі быў Віленскі ўніверсітэт. Віленскай навучальнай акрузе было дазволена кіравацца не агульнарасійскім статутам навучальных устаноў, а асобным, які ўлічваў багаты вопыт дзейнасці Адукацыйнай камісіі Рэчы Паспалітай. Гэтым прызнаваліся заслугі камісіі ў галіне стварэння сістэмы асветы, падпарадкаванай дзяржаўным інтарэсам.

Рускія ўлады дазволілі захаваць польскую мову як асноўную мову навучання ў акрузе, разумеючы, што фарсіраванне ў пытаннях культурнай інкарпарацыі можа выклікаць моцнае супрацьдзеянне шляхты, што было небяспечным для імперыі.

З другога боку, Віленскі ўніверсітэт быў адным з самых аўтарытэтных культурных і навуковых цэнтраў на землях былой Рэчы Паспалітай. Само яго існаванне азначала для мясцовай шляхты захаванне пэўнай культурнай камфортнасці. Да таго ж ўніверсітэт вызначаўся высокім узроўнем навучання і даваў вышэйшую адукацыю еўрапейскага тыпу. Колькасць яго навучэнцаў была больш за самы старэйшы расійскі ўніверсітэт – Маскоўскі: 300 супраць 160 ў 1808 г. і 1300 супраць 800 у 1930 г. [3, с. 142].

Віленскі ўніверсітэт меў чатыры факультэты: маральна-палітычных навук, літаратуры і вольных мастацтваў, фізіка-матэматычны і медычны. На кафедрах ўніверсітэту працавалі вядомыя вучоныя-энцыклапедысты свайго часу: браты Ян і Андрэй Снядэцкія, І.Франк і Г.Балнус, І. Лялеваль, І.Анацэвіч, Н.Даніловіч, М.Баброўскі. Пры ўніверсітэце працавалі медычная, ветэрынарная і агранамічная школы, самы багаты ў Еўропе батанічны сад, абсерваторыя, заалагічны музей, тры клінікі, найбагацейшая бібліятэка, аптэка, друкарня, якая выпускала штормесячны навукова-літаратурны часопіс “Dziennik Wileński” [3, с. 142].

У адпаведнасці са “Статутам, або агульнымі пастановамі Віленскага універсітэта і вучылішчаў яго акругі” універсітэту былі падначалены ўсе навучальныя ўстановы на тэрыторыі Беларусі. Ён ажыццяўляў рэарганізацыю сістэмы школьнай адукацыі, камплектаваў выкладчыцкія кадры вучылішчаў, забяспечваў іх вучэбнымі дапаможнікамі і літаратурай клапаціўся аб матэрыяльным забеспячэнні школ і настаўнікаў.

З Віленскага універсітэта ў школы Беларусі прыйшлі многія настаўнікі, якія адыгралі прыкметную ролю ў асвеце, актыўна удзельнічалі ў дэмакратычным грамадска-палітычным руху, склалі першы атрад беларускай разначынна-дэмакратычнай інтэлігенцыі. Погляды перадавой прафесуры універсітэта станавіліся здабыткам іх вучняў, з якімі пранікалі і ў беларускія школы. Нягледзячы на тое што выкладанне ва ўніверсітэце вялося на польскай мове, сярод студэнцтва выкрышталізоўваліся ідэі беларускай нацыянальнай самасвядомасці.

Правядзенне адукацыйнай рэформы на Беларускі тармазілася недахопам сродкаў і падрыхтаваных настаўнікаў. Штогодны бюджэт для фінансавання школ быў вельмі бедным – ля 32 тыс. рублёў. Гэтай колькасці ледзь хапала на фінансаванне 6 гімназій або 11 павятовых вучылішч. Аплата працы настаўніка была вельмі мізэрнай. У выніку настаўнікі, пазбаўленыя магчымасці працягваць заняткі ў школах не атрымліваючы ніадкуль фінансавай дапамогі патрабавалі звальнення ад настаўніцкай пасады, а часам пакідалі родныя мясціны ў пошуках больш выгаднай службы. На Беларусі толькі для рэарганізацыі манастырскіх вучылішчаў патрабавалася ў 1804 г. не менш 212 настаўнікаў, а фактычна іх было толькі 136. Захады, прынятыя Віленскім універсітэтам – заснаванне настаўніцкай семінарыі хуткіх вынікаў не абяцаў: набор быў абмежаваны, доступ у семінарыю быў адкрыты галоўным чынам для дваран, якіх зусім не вабіла ўбогае існаванне настаўніка [3, с. 510-511].

Літаратура

1. Пасэ, У.С. Адукацыйная камісія / У.С. Пасэ // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. – Мінск: Беларуская энцыклапедыя, 1993. – т. 1. – с. 62-63.
2. Дарашэвіч, Э.К. і інш. Асвета / Э.К. Дарашэвіч і інш. // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. – Мінск: Беларуская энцыклапедыя, 1993. – т. 1. – с. 204-211.
3. Гісторыі Беларусі: У 6 т. – Мінск: Экаперспектива, 2005. – т. 4. Беларусь у складзе Расійскай імперыі (канец XVIII – пачатак XX ст.) – 519 с.
4. Парашкоў, С.А. Гісторыя культуры Беларусі / С.А. Парашкоў. – Мінск, Беларуская навука, 2003 – 444 с.
5. Гісторыя Беларускай ССР: У 5 т. – Мінск: Навука і тэхніка, 1972. – т. 1. – 632 с.